

Інна Старовойтенко

ЛИСТИ ФЕДОРА ШУЛЬГИ ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Вперше публікуються листи українського громадського діяча з Одеси, дипломата Української Держави Федора Шульги до Євгена Чикаленка. Їх автори торкаються як громадських, так і особистих тем. Листи є важливим джерелом для встановлення біографічних даних Ф. Шульги, розкриття його політичних поглядів, виявлення розбіжностей з Є. Чикаленком у баченні українських перспектив.

Ключові слова: лист, Ф. Шульга, Є. Чикаленко, революція, уряд, українське питання, українська політична еміграція.

Впервые публикуются письма украинского общественного деятеля из Одессы, дипломата Украинской Державы Федора Шульги к Евгению Чикаленко. В них авторы пишут как об общественных, так и о личных делах. Эти письма – важный источник для установления биографических данных Ф. Шульги, раскрытия его политических взглядов и разногласий с Е. Чикаленко в оценке украинских перспектив.

Ключевые слова: письмо, Ф. Шульга, Е. Чикаленко, революция, правительство, украинский вопрос, украинская политическая эмиграция.

The article provides letters of the Ukrainian social activist from Odesa, diplomat of the Ukrainian State Fedir Shulga to Evgen Chukalenko. The authors touch upon social as well as personal affairs. The correspondence appears to be a vital source for determination of biographical data about F. Shulga, depiction of his political position and discords with E. Chukalenko in estimation of the Ukrainian prospects.

Key words: letter, F. Shulga, E. Chukalenko, revolution, the government, the Ukrainian question, the Ukrainian political emigration.

Громадсько-політичний діяч з Одеси Федір Григорович Шульга був широко відомим в українських колах наприкінці XIX – на початку XX ст. Він входив в українську громаду Одеси, тамтешній осередок Товариства українських поступовців, а в 1918 р. служив радником посольства Української Держави в Болгарії. Із скупих біографічних даних, які виявлено на цей час, відомо, що він працював в одеському земстві та тривалий час секретарював у тутешній міській управі. Громадська діяльність зблизила Ф. Шульгу з відомими діячами півдня України – М. Комаровим, С. Шелухиним, І. Луценком, І. Бондаренком, І. Липою та ін. Ф. Шульга був добре відомим і в українських колах Петербурга, куди часто їздив у громадських та службових справах, спілкувався з провідниками тамтешньої української громади – П. Стебницьким, О. Лотоцьким, О. Русовим та ін.

В одеський період свого життя (1894–1900) з Ф. Шульгою заприятелював також відомий український діяч Є. Чикаленко. Вони познайомилися ще у першій половині 1880-х рр., у роки перебування обох у Харкові, де Є. Чикаленко був вільним слухачем Харківського університе-

© Інна Старовойтенко, 2012

ту та брав участь у студентському русі, а Ф. Шульга, очевидно, теж студентом брав участь у революційному народовольському гуртку. Згодом Ф. Шульга разом зі своїми однодумцями виїхав на Кавказ, де організував експериментальну колонію переселенців з України. Там молодий чоловік познайомився й зі своєю майбутньою дружиною – Марією Олексіївною, вчителькою за фахом.

Спілкування Ф. Шульги з Є. Чикаленком продовжилося вже в 1900-ті роки в українській громаді Одеси (Ф. Шульга, за свідченнями Є. Чикаленка, вступив у громаду близько 1900 р., повернувшись в Одесу з Кавказу), яке переросло у приятелювання, що тривало понад 20 років. Основою для дружніх взаємовідносин між діячами була спільна громадська робота, хоч помірковані погляди свого товариша Є. Чикаленко ніколи не поділяв і часто критикував його як «скоріше російського кадета», ніж переконаного українця. Як свідчать виявлені листи Ф. Шульги до Є. Чикаленка, вони цілком так і не зійшлися у своїх політичних поглядах: в еміграції у них з'являються нові розбіжності у баченні перспектив української державності, що й призвело до розірвання їхніх довголітніх стосунків.

У дореволюційний період Є. Чикаленко проживав у Києві, родинному маєтку в Перешорах чи маєтку в Кононівці (на Полтавщині), тоді як Ф. Шульга постійно жив і працював у Одесі. Основною формою їхнього спілкування було епізодичне листування (згадок про регулярні епістолярні контакти немає) та зустрічі в Києві, Одесі, Перешорах. Федір Григорович, приїжджаючи в Київ, як правило, зупинявся в оселі Чикаленків (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 56). Часто влітку він гостював у них і в степових Перешорах на Херсонщині. Коли ж Є. Чикаленко на початку 1900-х рр. приїжджав в Одесу, здебільшого у громадських справах, то неодноразово зупинявся в оселі Ф. Шульги¹.

Їхні взаємини відображено, передусім, у мемуарній та епістолярній спадщині Є. Чикаленка. З неї довідуємося, що Ф. Шульга у 1908 р. «потрапив у немилість» до міської влади Одеси за участь в українській громадській роботі. Це загрожувало йому звільненням із державної служби. Євген Харлампійович тоді клопотався про працевлаштування свого приятеля, про що писав П. Стебницькому у Санкт-Петербург: «Мого приятеля Ф. Г. Шульгу, секретаря Одес[ької] управи, чорносотенці випирають з служби. Якщо він сам не втече, то посадять в тюрму, а тоді виженуть. Треба поспішати тікати самому. Будьте великодушні, видумайте йому що-небудь, де-небудь на півдні, бо він людина хвора. Треба Вам сказати, що прошу Вас не тому, що хочу «порадеть родному человечку», а людина він «дельна», працювита, сорому Вам не зробить, ще й дякуватимуть люди за рекомендацію такого чоловіка, хоч він і без диплому вищої освіти. Зробіть все можливе, бо шкода чоловіка»².

Ф. Шульга був причетний також до заходів з організації українського національного банку. Ідея його створення народилася у 1910 р., з подачі кубанського українця С. Ерастова, та була підтримана українською громадою у Санкт-Петербурзі. Як свідчить листування Є. Чикаленка з

П. Стебницьким, у розмовах, що точилися навколо питання організації банку, постійно фігурував Ф. Шульга. Він брав участь у нарадах у Санкт-Петербурзі, висловлював, за словами П. Стебницького, багато конструктивних пропозицій, до яких останній закликав прислухатися киян. У 1913 р. П. Стебницький радив поставити на чолі української банківської справи саме Ф. Шульгу. Він вбачав у ньому потенціального лідера для розгортання цієї справи, від якої багато чого залежало у перспективі³. Проте вказаної пропозиції Є. Чикаленко не підтримав, бо, як уже зазначалося, вважав його «кадетстующим українцем». Однак, ні в першому, ні у другому випадках Ф. Шульга не переїхав у Санкт-Петербург чи Київ. Він залишився в Одесі, де й проживав до літа 1918 р., звідки виїхав на дипломатичну роботу в Болгарію.

Із листів А. Ніковського до Є. Чикаленка за 1915 р. стає відомо, що Ф. Шульга був причетний до видання українського літературного місячника «Основа» в Одесі у 1915 р. Проте при підготовці часопису він займав виважену позицію, оскільки своїми діями не хотів скомпрометувати партію кадетів. А. Ніковський в одному з листів так охарактеризував його позицію: «Федор Григорович лютий на нас, що сміємо і в цей час витикатись з чим би то не було. Він проти того, щоб у Думі про нас говорено. «Частності й дрібниці треба одкинути, а старатись тільки про общее, про чесну власть» – і край. Аж дрижить, що кадети одлякають вищі сфери своєю програмою прогресивного блоку, де єсть страшні для уряду пункти: от-от дадуть їм у руки власть за саму чесність, а тут оті подробиці прокляті – українство, жидівство і т. д.»⁴.

Ф. Шульга з'являється на політичній арені у період гетьманату П. Скоропадського. Він був претендентом на посаду міністра харчових справ у проекті гетьманського уряду, над яким працювали Євген та Левко Чикаленки з О. Скорописом-Йолтуховським⁵. У жовтні 1918 р. кандидатура Ф. Шульги розглядалася на посаду товариша (заступника) міністра внутрішніх справ І. Кістяківського⁶.

Історія взаємин Ф. Шульги з Є. Чикаленком добре відображена у їхньому листуванні. На цей час вдалося виявити лише односторонню кореспонденцію: 9 листів Ф. Шульги, які охоплюють різні періоди їхнього спілкування та мають важливе значення як біографічне джерело. Листи від 8 жовтня 1910 р., 24 жовтня 1917 р. та 15 червня і 7 серпня 1918 р. зберігаються у двох фондах: 1 та 44 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Їх написано в Одесі, про що свідчать друковані відбитки прізвища, ім'я та по батькові автора на аркушах.

У листі від 1910 р. Ф. Шульга висловив враження одеських українців від палкого листа прихильника газети «Рада» Л. Жебуньова, в якому він закликав підтримати видання, бо її існуванню загрожували брак передплатників і безгрошів'я. Автор повідомляв видавцеві «Ради» Є. Чикаленку про зібрані українцями Одеси кошти на передплату «Ради» в сумі 500 крб. та розмірковував над причинами низької популярності української газети. У листі відобразилося недружнє ставлення до цієї газети ще

одного її автора з Одеси – С. Шелухина, який у той час був у напружених стосунках із виданням. Причиною цього була опублікована у «Раді» критична стаття «Наша незорганізованість», у якій він та низка інших українських діячів засуджувалися за участь у 14-му Чернігівському археологічному з'їзді у серпні 1908 р., який бойкотували українські наукові товариства – НТШ у Львові та УНТ в Києві⁷.

У листах 1917–1918 рр. Ф. Шульга зафіксував враження від окремих подій, написав про свою участь у них, про перші ознаки революції в Одесі. У 1917 р. він мешкав на вулиці Пушкінській, і з вікна власної оселі спостерігав за революційними подіями в Одесі. Їхніми проявами у чорноморському місті стала поява гайдамацьких частин, козаків із чубами-оселедцями, довгими вусами та в національному одязі, які часто марширували і його рідною вулицею. Відчувається, що автор листа не отримав особливого піднесення від побаченого та почутого на вулицях Одеси, оскільки стримано описував представників новоявленого українського війська, яке розмовляло російською мовою та дозволяло собі пиячити, грабувати та вчиняти розбої, повідомляв, що одесити у 1917 р. не мали ніякого довір'я до цього війська, яке своєю поведінкою підривало престиж української армії в цілому.

У листі від 24 жовтня 1917 р. Ф. Шульга описав участь у продовольчому з'їзді, проведеному Центральною Радою в Києві; висловив своє розчарування відсутністю на з'їзді «українського духу». Автор був вражений тим, що серед його делегатів звучала здебільшого російська мова, а українською говорив лише він сам та голова з'їзду М. Стасюк.

Лист Ф. Шульги від 15 червня 1918 р. засвідчив, що він не міг знайти спільної мови і з керівництвом Міністерства продовольства уряду Української Держави та збирався припинити співпрацю з ним. З усіх урядовців міністерства автор листа виділяв лише міністра продовольства С. Гербеля, якого радив залучити до боротьби за українську справу, як людину розумну, ділову і чесну⁸.

У 1918 р. Ф. Шульгу призначили радником посольства Української Держави у Болгарії. Проте, як свідчить його останній лист із Одеси до Є. Чикаленка, виїхати на місце призначення йому кілька місяців не вдалося, оскільки через страйк залізничників він не зміг вчасно отримати з Києва закордонний паспорт та інші важливі документи.

У 1918 р. листування Ф. Шульги з Є. Чикаленком перервалося. Останнє їхнє побачення в Україні відбулося в Києві у жовтні 1918 р., коли Ф. Шульга повертався із Софії. Через кілька місяців доля розкидає їх у невідомі краї, розгубивши їхні адреси та будь-які орієнтири на заплутаних стежках еміграційного життя.

Листування між діячами відновилося весною 1921 р., про що свідчать п'ять листів-автографів Ф. Шульги, виявлених в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – УВАН). Всіх їх Є. Чикаленко включив у свій «Щоденник» за 1921 р. з відповідними коментарями. Листи свідчать, що Є. Чикаленко не дуже зрадив відновленню спілкування з Ф. Шульгою. Його відштовхували від давнього при-

ятеля консервативність у політичних поглядах, переконання, що Україні у боротьбі з більшовизмом треба було об'єднатися з російськими демократичними силами і відродити майбутню державність у формі федерації з Росією. Цей варіант Є. Чикаленко вважав неприйнятним для України, а Ф. Шульгу у листі-відповіді до нього назвав «кадетом-малоросом» та відверто засумнівався в його українському патріотизмі.

Листування відновилося з ініціативи Ф. Шульги, який у той час проживав у Софії і розшукав віденську адресу Є. Чикаленка через дружину В. Леонтовича – Ю. Леонтович. У листі від 2 квітня 1921 р. Ф. Шульга писав: «Буду сподіватись, що й Ви не залишите мене без своєї ласки і будемо листуватись. Це для мене єдина духовна утіха в моєму життю»⁹.

Уже з першого листа можна почерпнути деякі біографічні відомості про автора. Ф. Шульга розповідав, що після кількох місяців перебування на дипломатичній службі, у жовтні 1918 р. він повернувся з Болгарії в Київ. Там захворів на важку форму «іспанки» і хворим виїхав у Одесу, щоб не наразити на небезпечну хворобу людей, в яких йому довелося мешкати. У листопаді 1918 р. він знову виїхав з Одеси до Болгарії і вживав усіх заходів, що попередити протигетьманське повстання в Україні. Зокрема, особисто написав міністру продовольства С. Гербелю критичного листа, в якому засудив його участь у підготовці «Записки 10-ти міністрів», поданий П. Скоропадському 17 жовтня 1918 р. з вимогою дотримуватися у зовнішній і внутрішній політиці проросійської орієнтації. Також він писав, що викликав до себе у Варну О. Шульгіна, якому запропонував їхати в Київ, з метою попередження державного перевороту.

До серпня 1919 р. Ф. Шульга працював у складі українського посольства у Болгарії, але не мав жодних зв'язків із національними урядами. До того ж він розійшовся у поглядах з усіма членами українського представництва в Болгарії. У серпні цього ж року політик наважився через Царгород виїхати в Одесу, яку зайняла Добровольча армія А. Денікіна. Мотивом цього від'їзду було бажання відшукати власну родину, яка залишилась в Одесі, і відновити зв'язки з українським урядом. Ознайомившись із становищем в Одесі, Ф. Шульга зрозумів, що денікінці в Україні довго не протримаються і згодом її знову окупує більшовики, а тому почав готуватися до виїзду з Одеси. Цього разу він мав намір забрати в еміграцію й свою родину. Проте дружина Марія Олексіївна навідріз відмовилася залишити рідне місто, мотивуючи це тим, «що вона краще вмере на місці, чим блукатиме десь по загірницям». Сім'я дипломатично вирішила розділитися: з матір'ю в Одесі залишалися доньки Галя та Оля, а з батьком виїхала донька Валентина. 25 січня 1919 р. разом із дочкою Ф. Шульга залишив Одесу на англійському пароплаві «Rio-Negro».

Після виснажливої десятиденної подорожі втікачів з Одеси відмовилися приймати грецькі та турецькі порти. Нарешті їх на свою територію впустила Сербія, де Ф. Шульга прожив до вересня 1920 р., оскільки далі подорожувати не мав сили. Майже вісім місяців довелося жити без відомостей про ситуацію в Україні і задовольнятися лише скугими чут-

ками від кур'єрів врангелівської армії, які іноді з'являлися у сербському містечку Ніші. Відсутність новин про долю родини, яка залишилась в Одесі, та достовірних відомостей про ситуацію в Україні не давали спокою Ф. Шульзі, і він знову наважився на поїздку в Крим. Проте Севастополь зустрів його новими труднощами та випробуваннями: там панували страшенна дорожнеча, хаос, антиукраїнські настрої. Згодом знову став готуватися до виїзду з Криму, цього разу разом з армією П. Врангеля. У листопаді 1920 р. Ф. Шульзі вдалося потрапити на пароплав, що відходив до Царгорода, завдяки допомозі уповноваженого Російського Червоного Хреста М. Ханенка. З 12 грудня 1920 р. він знову оселився у Софії, але цього разу в статусі втікача, який не мав ні посади, ні заробітку. Разом з батьком проживала і донька Валентина, яка працювала губернаторкою.

У Софії Ф. Шульга нарешті отримав довгоочікуваного листа з Одеси, в якому рідні писали про своє життя. Непевне матеріальне становище у Болгарії спонукало його до пошуку інших варіантів проживання на чужині. Наприкінці 1920 р. у нього виникла думка переїхати в Австрію, але його задум стримав лист від Д. Дорошенка, в якому останній повідомляв про обставини життя в цій країні, які мало чим відрізнялися від болгарських¹⁰.

Влітку 1921 р. Ф. Шульга збирався переїхати в Румунію, маючи на меті вивезти родину з Одеси, яка там дуже бідувала. Його пригнічували безгрошів'я, самотність (дочка Валентина на початку 1921 р. залишила батька й перебралася до чоловіка у Сербію) та принизлива праця касиром у місцевому кафе. З приводу останньої він писав Є. Чикаленку: «Дуже неловко бувшому українському представникові в Болгарії сидіть між бутилками й пирогами, але вмідать з голоду теж не солодко». У той скрутний час він звернувся за матеріальною допомогою до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського, прохаючи повернути йому хоча б частину коштів, які він витратив на утримання українських старшин у Софії в 1919 р. Проте на свій лист не отримав відповіді, чим був дуже збентежений. Джерелом доходу залишилися мізерний заробіток та кошти, виручені від продажу «дипломатичного» одягу. Із листа О. Волошина до Є. Чикаленка від 27 жовтня 1924 р. довідуємося, що у 1922 р. до Ф. Шульги нарешті переїхали з Одеси його дружина із меншою дочкою. У 1924 р. в Одесі ходили чутки про смерть Ф. Шульги.

У листі до Є. Чикаленка від 16 квітня 1921 р. Ф. Шульга виклав свої політичні погляди на ситуацію в Україну, які були поміркованими. Він закликав українців усіх політичних напрямів до консолідації, щоб єдиним фронтом виступити проти найнебезпечнішого ворога – більшовизму. Автор листа висловив і свою думку щодо відродження української державності у формі трудової монархії, яку тоді пропагував Український союз хліборобів-державників на чолі з В. Липинським і у бік якого еволюціонували погляди Є. Чикаленка. З приводу пропозиції останнього, висловленої у листі до редакції віденського тижневика «Воля», про відродження української монархії за допомогою представника іноземної династії Ф. Шульга зробив іронічний коментар¹¹.

У листі від 12 травня 1921 р. Ф. Шульга аргументовано відповів на закиди Є. Чикаленка щодо його «малоросійства» і «кадетизму», які вважав помилковими і несправедливими. Висловлені автором у листі думки стали причиною розходження з Є. Чикаленком, який вважав Росію найбільшим ворогом України і не погоджувався ні на які спільні політичні акції з нею, навіть у справі протистояння більшовизму. Аргументи Ф. Шульги не переконали Є. Чикаленка, навпаки – відбили охоту до подальшого спілкування.

Листування набуло полемічних відтінків. Є. Чикаленко порівняв Ф. Шульгу з політиками-зрадниками, з тими, хто погубив українську державність, на що той відповів так: «Це не правда. Нужно судить людей по їх подіям, а не по словам. Ви цього не робите, мій любий, і впадаєте, і будете завше впадати в помилки. Я ніколи не кривив душею і нічого нечесного на своєму вікові не робив. [...] Одно тільки скажу Вам: своїй рідній землі я бажаю добра не менш чим і Ви; за її добробут я справді не менш, а може й більш, чим і Ви. А розраділись ми в другому – в оцінках способів»¹².

Отримавши лист від 26 червня 1921 р. від Ф. Шульги, Є. Чикаленко записав у своєму «Щоденнику»: «Не хочеться мені продовжувати переписки з тим кадетом-малоросом Шульгою, тому я відповів йому тільки карткою». Проте сам Ф. Шульга не бажав розриву стосунків з ним, оскільки після тривалої перерви, коли втихомирилися емоції та охолонули гарячі думки, збурені листом Є. Чикаленка, він знову 21 грудня 1921 р. обізвався до Євгена Харлампійовича. Політичних тем цього разу автор вже не торкався, а попросив у нього кілька рекомендацій та написав про свою цілковиту самотність у Софії. Проте й це Є. Чикаленка не розчулило. Він не відповів на цей останній лист колишнього приятеля.

Отже, Ф. Шульга та Є. Чикаленко вели тривале спілкування і мали добрі взаємини, оскільки були українськими діячами, широко відомими у своїх колах, працювали на ниві національного відродження, але ніколи не були однодумцями. Їх постійно розділяла відмінність у поглядах на українське питання. Ф. Шульга був типовим «малоросом», який сповідував ідею федералізму і бачив Україну автономною одиницею у складі перебудованої на демократичних засадах, федеративній Росії. Є. Чикаленко хоча й притримувався поступових поглядів, але був свідомим українцем, який мріяв про автономію України лише на певному етапі, як про переходову добу на шляху до української самостійності. На початку 1920-х рр., коли Україна вже пережила етап становлення власної державності, яку політики не зуміли закріпити, і серед української політичної еміграції велися дискусії про українські перспективи та зовнішні орієнтації, Є. Чикаленко вже був самостійником. Він запропонував у тих умовах продовжити боротьбу за власну державність, але у спілці із сильною європейською державою. Цю його пропозицію скептично оцінив Ф. Шульга, який не зміг відкинути федералістських поглядів і закликав українців до боротьби із більшовиками, але у спілці з російськими демократичними силами.

Листи, що подаються нижче, скопійовано з автографів, які добре збереглися. Вони написані автором від руки чорнилом (чорним, синім і зеленим) та добре читаються. При публікації листів нами збережено усі їхні авторські особливості, лише у загальних назвах (поляки, українці, росіяни і т. д.) велику літеру виправлено на малу. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Пояснення щодо подій, осіб, назв, що згадуються в листах, подано у коментарях. Археографічні особливості кожного листа відзначено в його легенді.

ЛИСТИ ФЕДОРА ШУЛЬГИ ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

№ 1*

8 жовтня 1910 р., [м. Одеса]

Дорогий Євген Харлампович.

Давно не маю від Вас ніякої звістки. Де Ви і що з Вами? Цими днями Комар¹³ одібрав листа від д[обродія] Жебуньова¹⁴ і ми зробили підписку на 500 руб[лів] для «Ради»¹⁵. Коли ця сума допоможе їй ще прожити який час, то дай Боже.

Шелухин¹⁶, впрочем думає, що тепер діло піде зовсім інакше. До сього часу, мовляв, состав редакції і співробітників «Ради» був нікуди не годний, і особливо вредний чоловік там був Сергій Єфремов¹⁷; тепер же, коли всю ту каліч повиганяють (хто ж це буде виганяє? Чи не Шелухин?), то діло наладиться і ті діячі на «українській ниві», що перестали інтересуватися «Радою» (як от Леонтович¹⁸, Симиренко¹⁹, попи і інтелігенція) опять вернуться в її лоно. Ізо всіх треба, каже, далі zostавити там тільки д[обро]д[і]їв Чикаленка та Матушевського²⁰. Радий я дуже, що хоч Ви з Матушевським зостаєтесь там, хоч і дуже жалко мені, що Шелухин випірає Єфремова. Ну, а до Вас двох кого ж ще прийнято? Мабуть же Шелухина? Поздоровляю. Не думаю тільки, щоб така заміна для діла користна. Скоріш, навпаки. Шутки в сторону, а як же воно справді буде з «Радою»? Я тиї думки, Євгеній Харлампович, що в ділі видання «Ради» єсть якийсь важний дефект, коли після 5 літ Вашої грошової піддержки вона не може стояти на своїх ногах. Як би найти оту причину, через яку вона не може придбати собі стільки передплатників, скільки нужно, то тоді може можно було б і радикальну поміч знайти. Закривать очі на дійсні причини, по моему, не слідувало б. Ці причини, звичайно не в тім, де їх бачить Шелухин, а в чимсь иншим. Може на Україні нема українців? Або може газета видається зовсім не в тім напрямку і не в такому виді, яких вимагає сучасний стан річей? Може треба перемінити зміст газети, зробити його менш специфічно-українсько-націоналістичним і придать йому більш загально-російського? Може треба в «Раді» менш ідейних статтів і більш утілітарних? Може користніше було б зробити «Раду» ілюстрірованим тижневиком з практичним змістом. Для цього, справді, треба інших людей, чим зараз єсть в редакції, але, певен, що люди і поза Шелухиним, знайшлись би. Зробіть анкету і тоді дещо може виясниться би Вам. А може вона не в состояннї

* Разом із листом зберігся конверт з адресою: «Киев. Марьинско-Благовещенская, 56. Євгению Харлампиевичу Чикаленко».

ширяться через адміністративні утиски? А може всі оті причини вмісті роблять те, що газета не в состоянні придбать собі яких 5-8 тисяч передплатників по всій Україні.

Бувайте здорові і пишіть. Ваш

Ф[едір] Ш[ульга]

ІР НБУВ, ф. 44, № 846. Рукопис, оригінал.

№ 2

24 жовтня [19]17 р., [м. Одеса]

Дорогий Євген Харлампович

Скільки разів, пробуваючи в Києві, заходив до Вас і все даремно: не приїхав, освідомляла мене пані Требінська²¹, Левка²² теж не заставав і достукаться до квартирі ніяк не міг, бо ніхто не відкликався на звінок. Тепер узнав, що Ви в Києві вже і от пишу. Я Вас ждав, що Ви будете в Одесі. Скучно стало, ой, як скучно. Невже так витворюється завше нове «светлое» життя? А може кому й весело. Іноді з вікна своєї квартирі на Пушкінській бачу як проїзжають верхи на поганих киргизьких конях гайдамаки. Ось «батько» чомусь в черкеській одежі, шапка з червоним верхом, перекрученим вниз, червоні штани з жовто-блакитними лампасами; за ним пани осаули, з великими усами, а один чогось без шапки, а на голові мабуть приклеєний чуб-оселедець; далі прості гайдамаки; всі веселі й неначе п'яненькі: гогочуть і нагаями посвистують. І ні одного слова по українськи. Російська мова бурлацького жаргону. Таке українське військо? А то бачив в штабі п. Луценка²³: сидить рядом з нач[альником] штаба ген[ералом] Марксом²⁴ і так важно себе держить, неначе й справді великий пан; проти його якісь хлопці в воєнній одежі, подають йому бумаги для підпису, а він питає, тикаючи пальцем: тут підписуваться? Зовсім як в «волості».

А то був 22 жовтня в Києві на продовольчому з'їзді, котрий був скликаний українською Радою з представників Київської, Полтавської, Чернігівської, Подольської, Херсонської та Волинської губерній. Думаю, все українці, головою зібрання, бачу, д. Стасюк²⁵. Я спізнився трохи і ввійшов, коли вже було засідання. Прошу слова й починаю балакати по українськи. І як же я сконфузився, коли ні одного слова, крім від Стасюка, не почув по українському! От так Україна! Про Вас нічого ніде не чують, хоч і зустрічав фамілію в газеті: «известний українській социал-демократ...», але це... мабуть не Ви? Левко? Ну, все ж таки прославляє Ваш рід. І Петруся²⁶ зустрічав аж двічі: в Києві, в раді, і в Одесі, заходив до мене, спасибі. Ще був без оселедця. Погано, що наших скрізь б'ють... на виборах. За те гайдамаки всіх б'ють... на вулицях. Яюсь сидів я ввечері у нач[альника] миліції і вже вечір наслухався: на вул[иці] Арнаутській гайдамаки б'ють і грабують прохожих, б'ють в трактирі, б'ють і б'ють на толкучці, б'ють, б'ють і б'ють без кінця. Здорово!

Чи прийдеться нам побачиться – не знаю. То лиш давайте будем листуватись. Як відноситься до всього, що робиться? Що з цього вийде? Як київське «Учред[ительне] Собрание»²⁷. Скучно, ой як нудно.

Бувайте здорові

Ф[едір] Ш[ульга]

ІР НБУВ, ф. 44, № 847. Рукопис, оригінал.

№ 3*

15 червня 1918 р., [м. Одеса]

Ще звертаюся до Вас, Євген Харлампович, з проською побалакати з Дорошенком²⁸ про що Ви обіщали. На днях я буду в Києві і мені хотілось би в'яснити це питання. З Міністерством продовольчих справ, або ж вірніше сказати з господином Гавриловичем²⁹, мені приходитьсь окончательньо розійтись, бо далі терпіти його паскудства не можу, а Соколовський³⁰, видимо, ганчірка при всій його порядности. Так от і треба чимось заручитись. За для цього собственно і їду до Києва.

Ваші дипломати ще в мене. Думають, що в вівторок їм подадуть «Гебена» і вони поїдуть собі геть до турецького султана. Івашко³¹ настоящий Бісмарк, тоді як Петрусь більше схожий з Метерліхом.

Добре, як би я застав ще в Києві Александра Філаретовича³². Потім мені хотілось би встрінутись з Міхновським³³, коли бачитесь з ним.

Бувайте здорові

Ф[едір]

ІР НБУВ, ф. 1, № 35849. Рукопис, оригінал.

№ 4**

7 серпня 1918 р., [м. Одеса]

Сьогодні 7^{-е}, а я ще не виїхав до Софії. Причина тому: залізнодорожна забастовка, з-за якої я довго не получав з Києва пашпорта і інших бумаг, а також і грошей. Все це получив тільки 31 липня. Тоді твердо почав готуватись до виїзду і на понеділок, 5/VIII, уже готовий: на цей день представник Болгарії в Одесі казав, що йде до Варни пароплав, але потім оказалось піде в четвер, себто завтра, 8^{-го}, а тепер виявилось, що піде не то в суботу, не то в неділю. Сижу і жду у моря погоди. А тим часом спочиваю, оскільки можно спочити при такій спеці і неспокої. З Константинополя й досі не маю звісток від наших дипломатів. Не знаю, чи живі вони, чи може султан турецький послав їх на собачий острів.

Міністром продовольствія призначений С. М. Гербель³⁴, про що з великим задоволенням сповіщаю Вас і прохаю любити та жалувати його. Він хоче познайомитись з українським громадянством в Києві і бути справжнім українським міністром. Він хоче познайомитись з Вами, В'язловим³⁵, Єфремовим, Ніковським і другими впливовими українцями. Вас він знає через Вашого дядька Петра Івановича³⁶, котрого він считав за дуже розумного чоловіка [...]. Познайомитесь Ви з Гербелем і введіть його в круг українських інтересів. Запевняю Вас, що Гербель чоловік розумний, діловий і чесний і коли взявся бути українським міністром, то й справді буде ним. На фоні міністерської посередственности Гербель буде в Києві видатною фігурою. Станьте до нього в хороші відносини і він буде дуже корисний для нас. Пишіть мені до Софії. Листи можна пересилать через нач[альника] відділу загальних справ мін[істерства]

* Зверху на аркуші є відбиток: «Федор Григорьевич Шульга».

** Зверху на аркуші є відбиток: «Федор Григорьевич Шульга». Разом із листом зберігся конверт із адресою: «Київ. М[арійсько]-Благовіщенська, 56. Євгенію Харламповичу Чикаленко».

закордонного Влад[имира] Микол[айовича] Дьяконенка, котрий живе у Шульгина³⁷, Пшлянська № 63.

Бувайте здорові.

Ф[едір] Ш[ульга]

ІР НБУВ, ф. 44, № 894. Рукопис, оригінал.

№ 5

2 квітня [19]21 р., м. Софія
Ул. Патриарх Ефтимий³⁸, 46.

Дорогий Євгене Харлампович.

Д. І. Дорошенко³⁹ недавно писав мені, що Ви проживаєте десь недалеко від Відня⁴⁰, але скоро перебираєтесь кудись в інше місце і обіцяв прислати мені Вашу адресу, як тільки сам буде мати її. А оце на днях дружина Вол[одимира] Мик[олайовича] Леонт[овича]⁴¹ одержала Вашого листа і дала мені Вашу адресу. Я дуже радий, що Ви ще животієте і зараз же сів за цього листа. Буду сподіватись, що й Ви не зоставите мене без своєї ласки і будемо листуватись. Це для мене єдина духовна утіха в моєму життю. Я з січня минулого року біженець і, на жаль, «бігаю» по таким странам як Сербія та Болгарія, куди понабігали одні тільки генерали та губернатори; наших же людей, більш-менш свідомих – зовсім немає, бо та українська голота – старшини й козаки Врангелівського війська, що евакуювалось з Криму в листопаді мин[улого] року, уявляє з себе необычайну здеморалізовану масу; я їх просто боюсь. З того часу, як я послідній раз бачився з Вами, – а це було в жовтні [19]18 року в Києві, – я не мав певних зносин з Україною і довідувався про те, що там робилось, тільки з газет і газет – то болгарських, то сербських, то французьких, то в послідні часи парижсько-російських («Общее Дело»⁴²). Всі газети, як Вам відомо, брешуть і от цією брехнею я й годувався й годуюсь більше двох років. Торік, проживаючи в Сербії, я силкувався було зв'язатись з українськими послами в Відні, Празі й Букарешті, щоб досвідчитися з певних джерел, що там робиться, але відповіді ні від кого не одержав.

Не знаю через що: чи мої листи не доходили, чи їх не доходили до мене, чи мені не відповідали. І тільки ось тижнів зо два, дякуючи Дмитрові Івановичеві⁴³, котрий, велике спасибі йому, і в листі написав, і газет та книжок українських прислав, дещо мені відкривається. Не знаю, чи чули Ви що про мене, чи ні; гадаю що ні, бо якби Ви знали, що я в Софії, то певен, що в листі до Леонтовича згадали б і мене, а може й написали б мені. То я Вам розкажу коротенько про своє життя з того моменту, як в послідній раз бачились ми. Ще в Києві, 16 жовтня [19]18 року, я заслаб на іспанку і так здорово, що боявся там і вмерти; тому, щоб не робить хлопоту Л. М. Шульгиній, де я жив, я хворим виїхав до Одеси. В Одесі проживав тижнів зо два і трохи вичунавши, дізнався з газет про зраду кабінета Гербеля і Скоропадського⁴⁴. Тяжко й болюче мені було прочитати листа десяти міністрів⁴⁵ і стидно було, що я, як Вам відомо, так обстоював чесність Гербеля. З Одеси ж я послав йому листа в Київ, в котрому висловив все своє обурення за його вчинок. В перших числах листопада поїхав до Болгарії і з Варни викликав

Шульгина з Софії і прохав його зараз же їхати до Києва, для мене ясно було, що після того листа 10-ти міністрів неминуче буде переворот. Сподівався я, що Саша, як і всі молоді впливові люди, повинні бути в Києві, щоб предупредити ті грозні події, що насувались ї, без сумніву, перевернуть всю Україну вверх дном.

Я завше думав, що кожне виступлення наших націоналістів викликає большевизм. Саша поїхав, але ж таки проявив себе зайцем і з переляку втік в Румунію, звідки в кінці листопада прибув до Софії і зараз же почав клопотатися, щоб кинуть свою легачію і їхати до Парижу, на яку подоріж і вдалось йому одержать дозвіл в кінці грудня. 2-го січня [19]19 року він виїхав до Царгорода, а далі й до Парижу, а мені передав легачію, як charge d'affaires⁴⁶. Сталось те, чого я більш усього боявся і більш усього не хотів. Що потім робилось на Україні, – Ви знаєте. Повстання Петлюри, бігство Скоропадського, Директорія, Укр[аїнська] Нар[одна] Респ[убліка], а в марті – Українська республіка Раковського. З цього часу я не мав ніякого зв'язку з тим урядом, якого я репрезентував в Болгарії, не знав, де він знаходиться, з кого складається, які його завдання щодо закордонної політики, навіть не знав, чи і взагалі він існує.

Моя сім'я залишилась в Одесі; я, відїзжаючи з Одеси, казав, що скоро кину свою службу в Болгарії і вернусь до Одеси, то й не забезпечив сім'ї, значить вона була без грошей і без хліба. Не міг я бути спокійним за її судьбу. А тут почав хворіть на серце, думав, що не виживу. Склад чиновників легачії був препаскудний, який тільки Саша міг підобрать: 2 соц[іал]-демократа, два самих обикновенних хулігана (Шелудько й Додул) і один провокатор Драгомирецький⁴⁷. Стрічав я на своєму вікові немало негодяїв, але такого негодя як Драгомирецький⁴⁸ – вперше тільки тут. Чиновник М[іністерства] В[нутрішніх] Д[ел] за часів Плеве⁴⁹, потім і при Штюрмері⁵⁰; активний член русько-галицького братства і секретар його. Права рука гр[афа] Бобринського⁵¹ по нищенню всього національного в Галичині в часи окупації і ген[ерал]-губ[ернатора] Бобринського, на вдивовижу аморальна персона, і от такий чоловік – старший секретар Українського посольства в Софії. Що він виробляв тут, я й переказать не можу. Щоб спасти себе від смерті, бо я дійшов було вже до крайнього нервового розстройства, я рішив кинуть все і пробираться в Одесу. В кінці серпня Одесу заняли добровольці і я поїхав до Царгорода, а звідти – до Одеси. Сім'ю свою знайшов в живих, але трохи пограбованою. Чотири місяці пробув в Одесі і все вишукував способу як-небудь довідаться, де ж то наш уряд знаходиться, щоб пробраться до його і побалакать з ним. Але це мені не вдалось. Їхати ризикував лише той, хто рішав покінчити з своїм життям. Ті безобразія, що творились на моїх очах, ясно вказували на те, що добровольців скоро замінять в Одесі большевики, і я готовився до виїзду і казав Мар[ії] Ал[ексіївні] і дітям, що неминуче треба виїздити. Але М[арія] Ал[ексіївна] заявила, що вона краще вмре на місці, чим блукатиме десь по заграницям.

Не можна ж було її одну залишати і рішили, що Галя і Оля остануться з нею, а я поїду з Валею. До посліднього дня я все гадав, що поїдемо всі, а потім рішив і сам остаться в Одесі. Але 24-ї вночі почалась стрільба і тривога по всьому місту, діти почали насильно мене випихать з дому і вранці 1920*, 25-ї я з Валею

* Рік дописаний рукою С. Чикаленка.

пішов пішки в порт. Якось випадково попав на англійський пароплав «Rio-Negro» і через пів години, як більшовики почали обстрілювати його з кулеметів, пароплав відрізав канат і посунувся з порту. Ночували на рейді. На другий день пішли. На пароплаві нас було більш 1500 чол[овік]. Тіснота, холод і грязь. Спати не можна було. Хворих сипняком оказалось 60 душ. Ні в Царгороді, ні в Греції, куди ми прибули на 10-й день, нас не прийняли. Спасибі сербам, дозволили їхати на їх територію і от на 12-й день з Солуні⁵² в товарних вагонах поїхали. Я так обезсилів, що даліше Ніша⁵³ їхати не міг уже і залишився в Ніші, де й проживав до сентября минулого року. В Сербії ще більша пустиня, чим в Болгарії.

В Ніші навіть фр[анцузьких] газет не можна дістати, а сербські про Україну і взагалі про Росію дуже мало писали. Відомости одержували ми тільки від приїзжаючих через Ніш з Криму врангелевських кур'єрів, котрі розказували, що там чудеса творяться і що от-от незабаром не тільки з Одеси виженуть більшовиків, але і в Москву можна буде їхати. Хоч я й не довіряв цим балачкам, а все ж гадалось, що з Криму можна буде обмінятися листами з Одесою, а може й визволить звідти сім'ю, і я рішив їхати в Севастополь. Ніде я стільки не переніс всякого мученія і ніде не бачив стільки мерзоти, як в Севастополі за часи свого проживання там. Одна кімната коштувала 150–200 тисяч рублів в місяць, дрова 4500 руб. пуд, обід 4000–5000 р. і т. д. Які гроші нужно було мати, щоб там прожити. На щастя, було що продавати і моя «дипломатична» одежа була моєю валютою. Візитний костюм продав за 700. 000 руб. і це на 20 днів хватило.

В другий раз напишу Вам, коли цікавиться, що в Севастополі робилось взагалі і щодо українства – зокрема. А тепер далі. Уже в перших числах листопада нужно було думати про втікача; але багацько людей не вірило цьому, були загіпнозіровані «победями» Врангеля⁵⁴; в числі цих опинився і І. Г. Черниш, за що й поплатився: він не встиг виїхати з Криму, там і залишився. Нужно отдати справедливість Врангелю: справа втіканки у нього була поставлена найкраще, до неї він готувався ще за місяць до так зв[аної] «катастрофи», хоч і скривав цю підготовку. Але ж «генерали» для себе тільки готувались, а простим смертним все ж таки трудно було запобігти місце на пароплаві і мені удалось попасти на пароплав тільки завдяки М. М. Ханенкові⁵⁵, уповноваж[еному] Рос[ійського] Черв[оного] Хреста. Зо мною на тому ж таки пароплаві їхав і «Советник по Украинским делам при Правитель[стве] Юга Росії» І. М. Леонтович⁵⁶, котрий з Царгорода попав далі в Сербію. Нужно Вам сказати, що переїхати нам з однієї страни в другу надзвичайно трудно; стільки перешкод робить Антанта і стільки віз треба одержати і грошей на це витратити, що не дай Боже. З Царгорода приїхав до Софії і от з 12 грудня пр[ошлого] р[оку] живу тут. Діла ніякого і заробітку ніякого. Хотів з Леонтовичем і другими взяти клаптик землі і копати, щоб прохарчуватись, але не вдалось: то грошей нема, то всякі інші перешкоди. Валя поступила на місце гувернантки і заробляє дещо, а я тиняюсь без діла. Живу з того, що продаю «дипломатичну» одежу. Одержав недавно листа з Одеси від М[арії] А[лексіївни] і дітей; пишуть, що живі і мають пайок хліба, що вважають за велике щастя, а на обід (яч-суп і яч-каша) заробляють службою; розуміється, цього заробітку не вистачає і вони продають своє лохмоття. Оля співає в «Красном Факеле» (був[ший] Літ[ературно]-арт[истичний] клуб⁵⁷), за що одержує 5800 руб[лів] щомісячно, а Галя і М[арія] А[лексіївна] учителюють по 3600 руб[лів] в місяць. Хунт хліба стоїть 2000 руб[лів], а м'ясо – 3000 р[ублів].

Воду носять з Лонжерона, а дровця збирають по дачам. М[арія] А[лексіївна] перенесла два тіфа і тепер нікуди не годиться. Якось думав їхати до Австрії, щоб де-неб[удь] устроїться, але ж з листа Дмитра Івановича бачу, що там стільки голодного люду, як і тут, і заробітку теж ніякого. Кіло хліба тут стоїть теж $3\frac{1}{2}$ лева = $40\frac{1}{4}$ крон, а в Відні 120 кр[он], кімната тут – 500 лева = 5750 кр[он] в місяць, а там? Кіло мяса тут 24 лева = 276 крон, а там? Торік я чув, що Ви живетедесь в Гуцульщині; чога ж Ви переїхали відтіль? Дуже радий би був дізнатись від Вас, як живете і що робите? Де Левко, Петрусь? Напишіть мені про всіх, кого тільки знаєте і кого я знав. Очевидно, справи наші добрі, коли два укр[аїнські] парламенти існують – в Відні і в Тарнові. Липа⁵⁸ і Шелухин. Приятелі і «соціалісти», с[оціалісти]-р[еволюціонери] і с[оціалісти]-с[амостійники]. Хотів би знати, які ваші прогнози на найближчу будучину України. В «Хліб[оробській] Укр[аїні]»⁵⁹ прочитав лист В. Липинського⁶⁰ «Трудова Укр[аїнська] монархія» – звучить здорово і в теорії – гарно, але ж чи можливо? Я ніколи не думав про таку монархію, ця ідея для мене нова і я ще не перетворив в собі, не передумав її і ніяк не можу цієї ідеї уявити собі без Варун-Секретів⁶¹, та Вішневських, генералів Рауперів, та графів Ігнатєвих⁶². А як Ви думаєте? Напишіть мені, що знаєте про повстання на Україні, чи мають вони певних провідників, чи об'єднується і з ким? Що чути про Скоропадського? Де і в якому стані тепер Петлюра? Чи існує те його військо? І хто керує ним? Пишіть заказним, бо прості пропадають на поchtі. Цілую Вас міцно, мій любий Єв[гене] Харл[амповичу].

Ф. Шульга]

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 6 арк. Рукопис, оригінал.

№ 6

16 квітня [19]21 р., м. Софія

Дорогий Євген Харлампович.

Спішу відповісти на вашого листа від 7-VI, котрого одержав два дні назад. З Варни ходять іноді пароплави в Одесу, возять відціля большевиків, був[ших] полонених. І от мені удалось послати туду листа і одержати відповідь. Марія Олекс[іївна] прислала мені листа з датою 5-III, де між иншим, пише дещо інтересне для Вас. Цитую буквально з її листа: «Приезжал Александр Федорович (мабуть Волошин⁶³) из Киева; он стал совсем дряхлым стариком, даже к нам на лестницу не мог подняться. Евг[ений] Харл[ампович] в Карлсбаде и Ю[лия] Н[иколаевна]⁶⁴, Галя⁶⁵ за границей, Лев куда то пропал, Петрусь после некоторых мытарств (очевидно, чрезвычайки) пристроился учителем в школе в Пирятине, Вита⁶⁶ в Галиции с мужем, а Мар[ия] Викт[оровна]⁶⁷ спокойно сидит в Кононовке⁶⁸». Нащот судьби Петруся можете, значить, успокоиться. Учителює.

З тією ж okazji я послав, крім листа, і гроші з самим надежним комуністом-болгариним, але грошей він не передав. А так як багацько біженців використовували цей випадок, щоб порятувати своїх близьких, і послати гроші хто тисячу левів, хто дві, а хто і десять, то таких посилок він назбірав не менш як на 50 000

левів, як що не більше, і нікому не передав; заробив, значить, 50. 000 л[евів] х 300 р[ублів] = 15. 000. 000 рублів. Я прикладався тільки на 1500 левів, с[е]б[то] = 450. 000 руб[лів].

Мар[ія] Ол[ексіївна] перенесла два тифа і тепер, пише, зовсім обезсиліла. Треба б вирятувати її і привезти сюди, та не знаю, як зробіть це; з Одеси не випускають навіть болгарських підданців. Галя і Оля служать і в той же час перша студіює медицину, а друга – співає в театрі, за що одержує максимум платні (вмісті з службою) 6000 руб[лів] на місяць, а Галя – 3000 р[ублів] вмісті з заробітками М[арії] О[лексіївни] получається 15 000 руб[лів] в міс[яць], чого при тамошній дорожнечі (хліб – 1200 руб[лів], м'ясо – 4000 р[ублів], дрова – 4000 р[ублів], сахар – 5000 р[ублів] і т. д.) не достачило б і на тиждень, якби вони не одержували пайка: хліб дають даром, а обід в комуністичних столових коштує 15 руб[лів]. Але і хліб, і обід такі погані, що приходиться прикуповувати харч, а для цього платні не хватає і вони продають всякий хлам, що ще залишився. Тим і живуть. А коли продавати вже нічого буде, тоді... тоді може й ми поїдемо туди. До Ваших «якщо» я б прибавив ще: «якщо люди порозумнішають і гуртом, спільними силами всіх – і українців, і росіян, і жидів, і соціалістів і монархістів, і селян, і горожан, і буржуїв і пролетарієв, силами всіх візьмуться бити большевиків, не дивлячись на те, до якої партії або нації хто належить і якої держави бажає, – то тоді тільки можна буде позбавитись від цієї пошесті. І Петлюра, і Скоропадський, і Врангель, і Махно, і хто там ще єсть, всі повинні об'єднатись за для досягнення однієї мети – нищення пошести, і коли цієї мети досягнуть, тоді хай спорять між собою, як устроїться державно. До того ж, поки всі йдуть ріжно, большевики будуть господарювати. Д. І. Дорошенко прислав мені, спасибі, дві книжки «Хліборобської України». З цікавістю прочитав лист п[ана] Липинського. Згожуюсь з ним в тім, що наша демократія обанкротилась. А хиба хлібоїди не обанкротились? Я наблюдав їх в Одесі в [19]19 році, і в Севастополі – торік. Вони гірш ніж соціалісти. І що то за «трудова монархія». Нехай буде просто монархія, нічого втирать комусь очки, хай буде і наслідственна, хоч це й чорт зна що, але ж гірше того, що зараз єсть, не буде ніколи, ні при якому монархові. А коли треба покликать якогось Варяга, то за чим же діло стало? Кличте одного з Карагеоргієвичей⁶⁹ Сербських – Георгія чи Павла. Хлопці вони гарні, хліборобського виховання і наші ж таки брати словяне. Тай Антанта нічого проти них не матиме, не так як про Василька Вишиваного⁷⁰. До Карагеоргієвичей треба взять десяток-другий і ріжних Пашичей або Весничей теж з Сербії, і добре буде. Серйозно кажу.

Вл[адимир] Мик[олайович] Леонт[ович] пішов служити за писаря та щотовода в одну хліборобську артіль Поморців, що оселилась недалеко від Софії на хуторі. Я теж хотів осісти на землю та злякався неврожаю, що передбачається в цім році тут. А проте мабуть прийдеться йти в найми кудись в чифлик (хутір), бо служби найти трудно, а жити дальше ні на що буде. Валя устроїлась гувернанткою і заробляє більше, чим проживає. Тяжко тільки дуже, мучиться бідна. Пишіть чаще, мій друже, тільки й радости, як одержиш листа від близьких. Привіт Юл[ії] Мик[олаївні].

Цілую Вас.

Ф. Шуль[ьга]

Що робиться на Україні? Чи не знаєте адреси Липи і Шелухина?*

Щоб прожити тут требається 1500 лева в місяць, що при курсі в 12 кр[он] австр[ійських] за 1 лев складає 18000 крон в місяць. Скільки у вас треба мати, щоб прожити місяць?***

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 2 арк. Рукопис, оригінал.

№ 7

12 травня [19]21 р., м. Софія

Вашого листа од 24. IV. [19]21, дорогий Євгене Харламповичу, одержав. За що лаєте мене «кадетом» та ще й «малоросом»? Ображаєте мене, мій друже. Я вже давно не кадет, з кінця [19]17 року. А щодо «малороса», то як розуміти це слово. Та й взагалі суть не в словах. Може воно й краще, що в мене залишилось трохи «малоросійства». І не дивно: в мене його було чимало колись. Ви знаєте мене з молододу, ще з тих часів, коли ми вперше зустрінулись в Харькові. Тоді я був народовольцем і, значить, космополітом по положенію, але ж, пригадайте, по природі був «малоросом»; а Ви в той час були «щирим українцем». З тих пір я значно посунувся в сторону «українства», а Ви залишились тим, чим були. Я еволюціонував, а Ви ні. Моя еволюція в сторону сознательного українства є наслідок пережитого й передуманого, а Ви невже спали ці 40 літ, а свій світогляд виробили в ті часи, як ще без штанів бігали і з тих пір нічого не перемінили в йому? Мої переконання коштують мені багацько життя; нічого мені даром не давалось і на віру нічого я не приймав, окрім народовольства і соціалізму. Але й соціалізм, що був у мене змолоду, я старався перевірити в практичному життю й за для нього устроїв вмісті з Степаном Мушкетом⁷¹ колонію переселенців з Лубенщини на Кавказі. Опікся й кинув. І тепер скажу Вам, мій любий, що моє «малоросійство» дає мені змогу бути більш об'єктивним в поніманню де-яких річей, ніж Вам, замерзлому в своїй «щирості». Роблячи таке признання, я певен, що Ви, мій любий, не образитесь на мене. Кажу Вам від щирого серця, і тільки Вам це скажу. В цей час, при сучасній політичній ситуації, моє малоросійство, однак, не заважає мені признати, що зараз ми повинні прагнуть до утворення своєї незалежної Української держави, і в цім я з Вами і зо всіма самостійниками цілком солідарізіруюсь. Що ж до того, яким шляхом дійти до цього, то може ми й розійдемось. В своїх стремліннях Ви не видержуєте об'єктивности і забуваєте, що в реальних справах, особливо в реальній політиці, не забороняється обманювати других, але ні в яким разі не самого себе; а вдруге – треба досконально опіратись на дійсних, твердо з'ясованих і безперечно відомих фактах, а не гадках і не твердо проверених чутках. Мені здається, що Ви обманюєте самого себе і не опіраєтесь на дійсні факти. Ви кажете, що народ зрозумів вже, що росіяне гірше большевиків, і що він, народ, цілком поділяє Ваші думки про неза-

* Ці два речення дописано на першій сторінці листа у правому кутку.

** Речення дописано на звороті першого аркуша, перпендикулярно до основного тексту.

лежність України, і що я тільки цього не розумію. Народ, кажете Ви, «бореться з більшовиками, а коли приходить Денікін, то він єднається з більшовиками проти Денікіна, бо розуміє, що більшовики менше зло із всіх росіян». Це, на мій погляд, свідчить про те, що й тих і другого він, народ, не хоче, бо й ті, і другі його грабують і казнять, не дають йому спокійно користуватися тим, що він, народ, сам награвив. Це знаменує про той хаос і анархію, котрі Ви бачите в Росії і не хочете бачити на Україні. Живучи торік коло 2-х місяців в Криму, а тепер маючи безпосередні вісти від очевидців того, що робиться на Україні, в районі Одеси, запевнюю Вас, що там панує тільки хаос і ніякого «розуміє» там немає. Убивають селяне комісарів, котрі забирають у них хліб і скот, а до того щоб «розуміть» себе українцем державником – народові ще далеко. Щоб народ виховав національне українське співчуття, треба щоб утворилась Українська держава, бо «без своєї держави не може бути своєї нації» правдиво каже п. Липинський в своїх «Листах до Укр[аїнських]-Хліборобів»⁷². Своя державність буде викликати й виховувати співчуття і об'єднання всієї національності. У нас і досі не було своєї держави, або ж вона була на самий короткий мент, тому й національного самовизначення мало. Воно, нац[іональне] самовизн[ачення], існує тільки у інтелігенції, та й то не у всієї, а тільки де-якої – націоналістичної і ліберальної, а це в конешному шоті ще малувато. Щоб утворить свою державу, треба вигнати більшовиків. За для здійснення цієї цілі всі засоби треба вважати за добрі. Власними силами вигнати більшовиків ми не можемо; залишати їх надалі в нашій країні – значить зміцнювати їх становище за шот упадку народнього духу й його волі до боротьби. З цим треба поспішати. Кожний рік більшовицької навали веде нас назад від нашої мети, а не вперед. І я додержуюсь тієї думки, що треба входить в згоду з ким тільки можна, хоч з чортом, аби вигнати більшовиків. І з ворогами своїми можна, коли першорядні наші завдання ідентичні. Ви кажете – ні; нехай загинемо, а з росіянами вмісті не підемо. Це одна з самих найщирих і найвредних помилок наших. Грузини були більш національно свідомі, більше в масах волили до своєї національно-грузинської державности; досягли її – і шож дали? Де тепер Грузія? А вона також, як і Ви, не хотіла знать Росії, брикалась і ... загинула. Те саме станеться і з Польщею, не дивлячись на те, що її в інтересах ослаблення Росії, дуже підтримують французи й англійці. Про Латвію, Естонію, Литву, Білорусію – ці республіканські бульбочки на воді, я вже не кажу; вони зникають кожний час, коли більшовики цього захотять. З другого боку, уявіть собі, що сталося б, коли б з самого початку більшовицької навали і Фінляндія, і Латвія, і Литва, і Біла Русь, і Польща, і Україна, і Дон, і Кубань, і Терекаш, і Грузія, і Арменія, і Азербейджан, і Колчаковська Росія зговорились би вмісті бити більшовиків при умові потім ріжно йти, себто при умові після знищення більшовиків утворити кожна страна свою державність на принципі конфедерації, і спільними силами взялись би за цю справу. Я глибоко переконаний, що зараз Ви були б у Києві і правили б мін[істерством] хліборобства, або видавали б «Раду», а я сидів би в Одесі і зазімався б чимсь іншим, чим зараз зазімаюсь (касир в офіцерському зібранню за 900 л[евів] в міс[яць]). На се Ви відповісте мені, що з Денікінцями і Добровольцями, людьми по природі своїй паскудними, фактично не можна було б ні в чим погодитись, бо у них єсть один тільки політичний ідеал: «единая неделимая». Ну, якби росіяне не пристали до такої згоди,

то всі інші і зазначені країни вигнали б більшовиків в Росію і нехай би вона тоді сама справлялась з ними, а ми вкупі з другими все ж таки позбавились би них. Був момент – війна більшовиків з Польщею – коли легко було б позбавитись більшовиків. Для цього треба було перестати і полякам, і українцям, і грузінам бути шовіністами і вмiсті з росіянами бити большевицьку орду. Не зробили цього; «краще з більшовиками ніж з росіянам». Ну, от тепер чом же не йдете жити з більшовиками? На що ж тепер надiятись? Ви – на повстання. Я – ні. Повстання мали б велику вагу при озброєній базі, тоді, коли і Петлюра й Врангель були на своїх землях. А тепер? Надiйтесь на якесь чудо. Ленін, Троцький і К^о подохнуть, китайці підуть собі в Китай, курсанти й красноармейці перестануть бути більшовиками і на Україну прийде якийсь Варяг з дружиною. Ото й буде чудо. Тоді й ми підемо за свою рідну землю й почнемо опять самі між собою битись: партія з партією, клас з класом, «ширий українець» з «малоросом» і т. д., аж поки опять більшовики не поробляться нові, не придуть нові китайці і не виженуть нас з рідної землі. Тоді ми опять опинимось за кордоном, щоб там опять творити свою державу з Великою, Малою, Середньою і т. и. Радами, з 15 міністрами всяких справ і прочими благоглупостями.

Але щось буде ж далі? Мабуть так, але я не бачу ще, що воно именно буде. Мудрі політики кажуть, що большевизма ще не має, залишились тільки більшовики; потім не стане й більшовиків і буде анархія. А з хаоса, з анархії щось таки народиться; монархісти вже передбачають монарха з якимсь Романовим на чолі, а республіканці – запевнюють що буде республіка. І монархісти й республіканці – це ми, інтелігенція. А простий нарід що думає? І чи він побажає нас – і щирих українців, і малоросов – слухати і чи не захоче він всіх нас послать к бісовій матері?

Я не згоджуюсь і з тим, що большевизма уже немає, він єсть, коли і взагалі коли неб[удь] був. Але нам не так страшний большевизм, як більшовики. А більшовики, й на думку мудрих політиків, ще існують і, я думаю, ще довго будуть у нас панувати. І чим довше вони будуть панувати, тим гірше буде для нашої країни і для нашої ідеї. І дуже велика помилка думати, що Україна, коли б сяк або инак вона позбавилась них, могла би спокійно зайнятися своїми внутрішніми справами, коли ці більшовики залишаться в Росії, Грузії і т. д. Може вона придбати спокій лише тоді, коли їх не буде ні на Україні, ні в Росії. Значить наш – України і Росії – спільний інтерес в тім, щоб ото всюди їх вигнать. Спільний інтерес логично викликає і спільної праці. Ви налякані тим, що добровольці, денікінці звірювали в той час, як прийшли у Київ. Я не оправдую їх, але скажу Вам, що теж саме робили й українці в Одесі і під Одесою; вони розстріляли 37 денікинських офіцерів за те лише, що вони денікінці були. Зло робить зло і помста – помсту. І коли практикувати відносно свого ворога тільки одну помсту, – добра ніколи не буде. Чоловічий вік не довгий; державний – довгий. Якщо Україна й збереться з силами утворити свою державу, то рано чи пізно й Росія стане на ноги; і все одно чи вона буде большевицька, совіцька, чи буржуазно-республіканська, чи монархистична, вона буде сусідкою України, і сусідкою величезною і могутньою. І коли ми відносно росіян будемо тільки ворогами то чого нам сподіватися від неї? Вона ж нас задавить. До речі – про монархію. Мені прислали з Відня книжку «Хліборобська Україна», з котрої я довідався про організацію, котра задалась метою сотворити на Україні «Трудову Монар-

хію», з монархом Скоропадським. З Вашого листа теж бачу, що й Ви гадаєте, що «тільки монарх зможе збудувати і оборонити від Москви нашу державу, і такий монарх, який буде ненавидить все московське...» Я також думаю, що в цей час тільки монарх зможе створити Українську державу, але чого ж в Відні думають, що таким монархом може бути Скоропадський? Невже він «так ненавидить все московитське»?

Знаєте що, мій любий Євгене Харл[амповичу], перестанемо бути шовіністами, а будьмо націоналістами–альтруїстами. «Эгоистичный национализм», пише Юзов в «Интел[лигенции] и народе»⁷³, – «проповедуемый нашими ретроgrадами, способен внести в нашу и европейскую жизнь только семена раздора и разложения. Подобно тому, как отдельные личности не могут руковод[ствоваться] только эгоист[ическими] наклонностями, а вносят в свои отношения к другим альтруистические принципы, – так и нации не должны и не могут руководств[оваться] только национальным эгоизмом. Истинный национализм требует уважения прав других наций, а не попрания их во имя своих хищнических поползновений». Це він пише про російський «хищнич[еский] национализм». Теж саме треба сказати й про український егоїстичний націоналізм.

Ну, тепер і я скажу – годі про це.

Сьогодні прочитав в газеті, що Петлюровський уряд з Польщі переїздить до Румунії. Вам там видніше і скажіть що це означає? Я теж хотів переїхати в Румунію, щоб поселившись де небусть в Акермані або Бендерах, вишукать спосіб викрасти своїх з Одеси. Мацієвич⁷⁴ обіцяв виклопотати мені румунський дозвіл, але й досі нічого не зробив. Нічим тут жить, а здоровля вже немає. Трудної роботи на полі не можу вже робить, а лехкої не можна найти. І от зараз сижу в клубному кафе за касира і одержую 900 лева в місяць. Дуже неловко бувшому українському представникові в Болгарії сидіть між бутилками й пирогами, але вмірать з голоду теж не солодко. Довго я вагався, не хотів браться за таку роботу, просив Ніковського повернуть мені ті гроші, що я в свій час витратив з своїх власних коштів на харчування й допомогу українським старшинам, прибувши в [19]19 році з Румунії в Софію, щось біля 15000 л[евів]., але цей пан навіть не додержав простого прилічія, щоб написати, що, мов, немає грошей чи що. Сви́ня Ніковський. На 900 л[евів] жить не можна, трачу 1500 л[евів] і продаю свій гардероб, що колись справив для дипломат[ичного] представительства. Валя переїхала в Сербію до свого чоловіка і мабуть не вернеться. Погано самому. Невже прийдеться от так виїждать? Леонтович теж в поганому становищі знаходиться. Вступив він в хліборобську компанію з хорольських «українців», що висміюють все українське, але товку й поживи з цієї компанії ніякої. Сім'я його живе в Софії, а він на хуторі. Оля – славно дівчина – заробляє трохи і сьогодні я її устроїв в той же військовий клуб кельнершою, де вона легко заробить 2000–2500 лева в місяць і це тільки їй і спасає. У мене тут такої Олі немає і тому сам мушу бути чуть не кельнером.

Пишіть почаще. Інформуйте про те, що робиться в теперішніх українських сферах. Яку позицію займає Шелухин відносно Петлюри й «монархистів» українських. Привіт Юл[ії] Мик[олаївні] і бувайте здорові.

Ф. Шуль[ьга]

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 4 арк. Рукопис, оригінал.

№ 8*

26 червня [19]21 р., м. Софія.

Сердитий і неправий, а все ж мені дорогий Євгене Харлампович. Так вилаять, як Ви мене вилаяли, ніхто мене не лаяв. Вашого листа я вже давно одержав і не міг взятися за перо, щоб писати Вам. Тепер трохи одійшло і я опять пишу Вам. Не буду вступати в суперечки з Вами, та й нічого, бо по головному, по суті справи нашої мені нічого Вам возражать. А що Ви мене уподобляєте Гербелю і К^о (теперішньому Гербелю – злодійові, бо він прокрався, а не тодішньому, як я з ним працював і коли він був безумовно чесним чоловіком); що я з тих, що погубили Гетьманщину і т. д., і т. д., то це Ви, звичайно, «в запальчivosti і роздраженні» говорите. Це не правда. Нужно судить людей по їх подіям, а не по словам. Ви цього не робите, мій любий, і впадаєте і будете завше впадати в помилки. Я ніколи не кривив душою і нічого нечесного на своєму вікові не робив.

Як би коли прийшлося побачитися, то можеш б зговорились, а писати боюсь, не буду. Одно тільки скажу Вам: своїй рідній землі я бажаю добра не менш чим і Ви; за її добробут я справді не менш, а може й більш, чим і Ви. А розрадились ми в другому – в оцінках способів.

Тепер я хочу просити Вас зробити мені маленьку услугу: я одержав недавно від С. П. Шел[ухина] листа і зараз же відповів йому по адресі: Wien Kaltenleutgeben, Sanatorium prof. Winternitz, але сьогодні мій лист повернувся назад. Очевидно, його в санаторії зараз нема, кудись переїхав. Може Ви знаєте, де ж він тепер проживає, то будь ласка перешліть йому цю записочку, що при цім прикладаю, і одкриткою мене сповістіть.

Бувайте здорові і годі ляять мене.

Ваш

Ф. Шульга

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд С. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», арк. 1, 5. Рукопис, оригінал.

№ 9

20 грудня [19]21 р., м. Софія

Дорогий Євген Харлампович.

Напевно Ви знаєте, хто такий і що воно таке професор Михайло Іванович Парашук⁷⁵. Він з'явився в Софію з повноваженням від д-ра Лукасевича⁷⁶, члена Міжнародного Червоного Хреста в Женеві організувати філію Українського Червоного Хреста в Болгарії. З цією метою звернувся він і до мене, щоб я допоміг йому в цій справі. Ідея хороша, але не знаючи що за людина цей Парашук, я боюсь, як би не встрянуть в яку мокру історію. Досить і того, що тут наробив з Червоним Хрестом «український посол» п[ан] Драгомірецький. Так от, будь ласка, якщо знаєте, що це за чоловік, то якнайскорше напишіть мені. Коли Ви власно його не знаєте, то може Ваші знайомі його знають, то розпитайте.

Володимир Мик[олайович] так поспішно виїхав, що я не встиг передати через його Вам і поклона. Де він, і що там робить?

* Разом із листом зберігся конверт із адресою: «Австрія. Österreich. Baden bei Wien. Hotel «Grüner Baum». Herrn E. Tschikalenko».

Друга українська персона, що відіграє тут роль, – це кооператор Павло С. Блажко, котрого ми тут теж не знаємо, а знати було б не тільки бажанно, а й необхідно, бо дуже великими міліонами він тут ворочає, правда, поки що язиком тільки. А болгари запитують, що за чоловік. Як живе і що поробляєте? Загубив адресу Шелухина і хотів би мати адресу О. Скорописа. Може напишете? Я один собі живу і дуже погано мені. Валя тягне мене в Сербію, де вона учителює в гімназії г. Крушеваца⁷⁷, але мене туди не тягне. Як Леонтовичі виїдуть відсіля, зовсім один залишусь. Не сердіться й пишіть. Бувайте здорові.

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 2 арк. Рукопис, оригінал.

¹ Чикаленко Є. Щоденник. 1907–1917. – К., 2011. – С. 177.

² Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; автори передм.: Н. Миронець, І. Старовойтенко; автор коментарів: І. Старовойтенко. – К., 2008. – С. 72–73.

³ Там само. – С. 343.

⁴ Лист А. Ніковського до Є. Чикаленка від 5 жовтня 1915 р. // Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко, автори передм.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко; автори коментарів: Ю. Середенко, І. Старовойтенко – К., 2010. – С. 309.

⁵ Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С. 97.

⁶ Там само. – С. 183.

⁷ Рада. – К., 1908. – 12 серпня. – № 184. – С. 1.

⁸ Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 7 серпня 1918 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 894.

⁹ УВАН, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹⁰ Там само.

¹¹ Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 16 квітня 1921 р. // УВАН, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹² Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 26 червня 1921 р. // УВАН. Архів-Музей ім. Д. Антоновича, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹³ Комаров Михайло Федорович (1844–1913) – український громадсько-політичний діяч, бібліограф, лексикограф, етнограф, видавець, публіцист. Випускник правничого відділення Харківського університету, працював адвокатом, з 1883 р. – нотаріусом в Умані, згодом – в Одесі. Член київської Старої Громади, Одеської громади, один із організаторів одеської «Просвіти», у 1906 р. – її голова.

¹⁴ Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Один із засновників київської та полтавської «Просвіти», Українського клубу у Києві. З 1908 р. – член Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві, активний діяч Полтавської громади, член УДП та ТУП. Публікував статті в журналах «Зоря», ЛНВ, «Рідний край», «Украинская жизнь», газеті «Рада».

¹⁵ «Рада» – перша щоденна українська газета Наддніпрянщини. Виходила у Києві в 1906–1914 рр. Її редакторами у різні роки були Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський, видавцями та благодійниками – Є. Чикаленко, В. Смирненко, В. Леонтович. Серед постійних авторів – Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, М. Грушевський, С. Шелухин, С. Васильченко, Л. Жебуньов та ін. У газеті друкувалися публіцистичні, бібліографічні статті, літературні твори та ін.

¹⁶ Шелухин Сергій Павлович (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, історик, письменник, публіцист, адвокат. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Зробив кар'єру від помічника секретаря до голови Одеського окружного суду. Співробітник українських видань – «Рада», ЛНВ, «Українська хата», «Світло».

«Украинская жизнь», одеських та галицьких часописів. З 1905 р. – член одеської «Просвіти». У 1917 р. – голова Українського революційного керівного комітету в Одесі, член Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича. За Гетьманату – член Державного Сенату і голова української делегації на мирних переговорах із РСФСР. З 1921 р. – в еміграції у Чехословаччині. Автор праць з історії українського права.

¹⁷ *Сфремов Сергій Олександрович* (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист, співробітник газети «Рада» та інших українських видань. Співзасновник Української радикальної партії (1905), активний діяч ТУП та УРДП. Один із засновників Центральної Ради, заступник її голови, член Малої Ради. З червня 1917 р. – голова УПСФ. У червні–серпні – генеральний секретар міжнаціональних справ. Один із фундаторів та організаторів газети «Нова рада». За радянської влади – академік та віце-президент ВУАН. У 1930 р. засуджений у справі СВУ, помер на засланні.

¹⁸ *Леонтович Володимир Миколайович* (1866–1933) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Навчався у Лубенській та Прилуцькій гімназіях. У 1888 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1891 р. і до I світової війни – активний діяч земських установ на Полтавщині, меценат української науки та культури (фінансував газети «Громадська думка» та «Рада»). Член ТУП та Київської громади, співробітник журналів «Киевская старина» і «Літературно-науковий вісник». У 1917 р. – член ЦК УПСФ, від якої входив до Центральної Ради. У 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави. З 1919 р. в еміграції, проживав у Софії, Берліні, Празі.

¹⁹ *Симиренко Василь Федорович* (1835–1915) – український громадський діяч, промисловець, інженер, меценат: впродовж 40 років регулярно частину своїх прибутків передавав на українські громадські та культурні цілі; на ці ж потреби заповів свій маєток вартістю 10 млн. крб. Матеріально підтримував журнали «Правда», «Киевская старина», антологію «Вік», газету «Рада», НТШ, УНТ тощо.

²⁰ *Матушевський Федір Павлович* (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Редактор газети «Громадська думка» (1906), співробітник «Киевской Старини», «Ради», «Украинской жизни», «Нової громади». Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича. Редактор кооперативного тижневика «Муравейник». Член УДРП, ТУП, УПСФ, входив до складу Центральної і Малої Рад. У 1919 р. призначений на посаду голови дипломатичної місії УНР до Греції, де невдовзі помер.

²¹ *Требинська Марія Миколаївна* (Євреїнова) – українська громадська діячка, письменниця, лікар. Родина Требинських жила в одному будинку з родиною Чикаленків і також брала активну участь у громадсько-культурному житті Києва: у їхній оселі збиралися відомі письменники, громадські діячі, влаштовувалися шевченківські вечори, журфікси.

²² *Чикаленко Левко Євгенович* (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист. Старший син Є. Чикаленка. У 1907 р. закінчив у Києві приватну гімназію. У 1907–1908 рр. навчався у Лозаннському університеті, з 1909 р. – у Петербурзькому, де спрацював під керівництвом проф. Ф. Вовка. У 1911 р. за політичну діяльність його виключено з університету і поновлено у 1913 р. У 1924 р. склав іспити на доктора філософських наук при Українському вільному університеті в Празі. З 1920 р. – в еміграції, жив у Тарнові, Празі; читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. 1931 р. під його редакцією вийшла збірка документів «Соловецька каторга».

²³ *Луценко Іван Митрофанович* (1864–1919) – громадсько-політичний і військовий діяч, редактор-видавець, військовий лікар за фахом. Активний член товариств «Просвіта» і «Українська хата» в Одесі.

²⁴ *Маркс Никанор Олександрович* (1861–1921) – військовий діяч, археолог, історик, палеограф. Закінчив Олександрівське військове училище, Московський археологічний

інститут. Генерал-лейтенант російської армії, начальник штабу Одеської військової округи (1914–1917). Автор праці «Легенди Криму».

²⁵ *Стасюк Микола Миколайович* – український політичний, громадський і кооперативний діяч, родом із Катеринославщини. З 1903 р. навчався у Петербурзькому гірничому інституті, був членом місцевої Української студентської громади. Під час революції 1905–1907 рр. – організатор селянських спілок на Катеринославщині. У 1908–1912 рр. опублікував низку наукових праць з економіки України. З квітня 1917 р. – голова Української селянської спілки. Один із засновників Української Центральної Ради, член її Комітету (Малої Ради). З червня 1917 р. – генеральний секретар харчових справ. Після гетьманського перевороту повернувся до кооперативного руху. За часів Директорії УНР – начальник постачання Армії УНР. Деякий час перебував в еміграції. У 1920 р. повернувся в Україну, працював співробітником ВУАН.

²⁶ *Чикаленко Петро Євгенович* (1892–1928) – син С. Чикаленка. Учасник I світової війни. Потрапивши в полон, співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував друкований орган Союзу визволення України «La Revue Ukrainienne», що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції Канева, згодом – перший секретар посольства Української Держави в Туреччині. Після встановлення більшовицької влади залишився в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово заарештовувався. У 1928 р. йому інкримінували зв'язки з гетьманцями й вислали на Соловки. Помер по дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі від зараження крові.

²⁷ Українські Установчі Збори – виборна законодавча установа, завданням якої було затвердити новий лад і встановити конституцію української держави. У I Універсалі УЦР проголошувала, що тільки Всенародні українські збори (сейм) мають право ухвалювати закони, які мають встановити порядок і лад в Україні. 12 жовтня 1917 р. УЦР ухвалила основи законопроекту про вибори до УУЗ і доручила Малій Раді затвердити закон та провести вибори. III Універсал призначав день виборів до УУЗ на 9 січня 1918 р., а день їх скликання – на 22 січня 1918 р., зазначаючи, що до скликання УУЗ законодавча влада належить УЦР. Вибори здійснювалися на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, з дотриманням принципу пропорційного представництва.

²⁸ *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882–1951) – український учений-історик, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст. Був секретарем київської і заступником голови катеринославської «Просвіти», редактором катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» (1910–1914), член ТУП, УРДП, УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських вищих шкіл в ЧСР, Німеччині, Австрії і Польщі, автор близько тисячі праць з історії України, української культури й літератури.

²⁹ *Гаврилов М.* – урядовець Міністерства продовольства Української Держави, заступник міністра продовольства Ю. Соколовського.

³⁰ *Соколовський Юрій Юрійович* (1875–1922) – український політичний, державний і земський діяч. Народився на Полтавщині; завідував агрономічним відділом Полтавської губернії, один із засновників Спілки південних земств у справі переселення до Сибіру; член Російської конституційно-демократичної партії. З травня 1918 р. – міністр харчових справ Української Держави. Наприкінці 1918 р., разом з В. Прокоповичем і К. Мацієвичем їздив з дипломатичною місією Директорії до Румунії й Сербії. Пізніше виїхав на Північний Кавказ до армії А. Денікіна. Емігрував. Помер у Белграді.

³¹ *Чикаленко Іван Євгенович* (1902–1974) – молодший син С. Чикаленка. У 1918 р. закінчив реальне училище. Після завершення національно-визвольних змагань 1917–

1921 рр. залишився в Україні. У 1929 р. був заарештований і ув'язнений на 5 років. Після звільнення залишився на Далекому Сході, працював на різних посадах – від вільнонайманого робітника до начальника будівельної дільниці Байкало-Амурської магістралі. У 1946 р. повернувся до Києва.

³² *Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович* (1880–1950) – український громадсько-політичний діяч, видавець, публіцист. Зять Є. Чикаленка. У 1917 р. виїхав до Німеччини, працював у таборах українських військовополонених. У 1918 р. репрезентував їхні інтереси на мирних переговорах у Брест-Литовську; один із організаторів дивізії синьожупанників. З березня 1918 р. – губерніяльний староста, представник УНР на землях Холмщини, Підляшшя і Волині. У грудні 1918 р. заарештований поляками, звільнений у 1920 р. В еміграції проживав у Берліні, де приєднався до Союзу українських хліборобів-державників; прихильник гетьмана П. Скоропадського та один з ідеологів українського монархізму.

³³ *Ніковський Андрій Васильович* (1885–1942) – громадсько-політичний діяч, публіцист, журналіст, мовознавець. Редактор газет «Рада» (1912, 1913–1914), «Нова Рада» (1917–1919), журналу «Основа» (1915). Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ'яненка, упорядник «Українсько-російського словника» та ін. Після Лютневої революції – член Української Центральної та Малої рад, заступник голови УПСФ. У 1918 р. очолював опозиційний Гетьману Український національний союз. З травня 1920 р. – міністр закордонних справ Директорії УНР. В еміграції проживав у Польщі та Німеччині. В Україну повернувся у жовтні 1924 р.; працював в історико-філологічному відділі ВУАН. Засуджений за справою СВУ до 10 років позбавлення волі, які відбув на Соловках. Помер у блокадному Ленінграді.

³⁴ *Гербель Сергій Миколайович* (1856 – ?) – український політичний діяч часів гетьманату. До революції 1917 р. – губернатор у Харкові; влітку 1918 р. – міністр харчових справ у кабінеті Ф. Лизогуба, у листопаді–грудні 1918 р. – голова Ради міністрів УД і міністр земельних справ. У сер. грудня 1918 р. заарештований українською республіканською владою і ув'язнений у Лук'янівській в'язниці; звільнений у лютому 1919 р. З 1919 р. – в армії А. Денікіна, де був головноуповноваженим у харчових справах. У 1919 р. виїхав до Німеччини. Рік смерті невідомий.

³⁵ *В'язлов Андрій Григорович* (1862– 1919) – український політичний і громадський діяч, юрист. Депутат І Державної думи від Київської губернії в 1906 р. Член Української парламентської громади та Союзу автономістів, кадет. Член київської «Просвіти» і ТУП. У 1915 р. – уповноважений комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. З березня 1917 р. – комісар Тимчасового уряду у Волинській губернії. З квітня 1918 р. – начальник головної тюремної управи з правами товариша народного міністра судових справ. В часи Гетьманату – сенатор, міністр юстиції (з 24 жовтня 1918 р.). У 1919 р. – голова управи Українського Червоного Хреста.

³⁶ *Чикаленко Петро Іванович* (?–1890) – дядько Є. Чикаленка, землевласник, поміщик с. Перешори на Херсонщині, депутат Херсонського дворянського депутатського зібрання.

³⁷ *Шульгин Олександр Якович* (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член ТУП, УПСФ, дійсний член НТШ. У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ. У 1918 р. – посол УНР у Болгарії. У 1919–1920 рр. – член делегації УНР на мирній конференції в Парижі. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі. У 1923–1927 рр. жив у Празі, де працював професором УВУ і Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. У 1926 р. призначений міністром закордонних справ уряду УНР в екзилі; керував зовнішньою політикою УНР у 1926–1936, 1939–1940, 1945–1946 рр. У 1939–1940 рр. очолював екзильний уряд УНР.

³⁸ *Евфтимій Тирновський* (близько 1325 –близько 1403) – останній і найвідоміший патріарх Другого Болгарського царства, видатний письменник і книжник. Канонізований

як святий, його день пам'яті – 20 січня. Автор близько 15 творів – літургійних книг, похвальних слів, житій та послань.

³⁹ Див. посилання № 28.

⁴⁰ Тоді Є. Чикаленко жив у курортному містечку Бадені неподалік від Відня.

⁴¹ *Леонтович Юлія Володимирівна* (1876–1959) – дочка відомого філософа-позитивіста, письменника й етнографа В. Лесевича, дружина В. Леонтовича. Разом із чоловіком проживала в еміграції. Після його смерті проживала із сином Віктором, а згодом із дочкою Ольгою у Лондоні.

⁴² «Общее Дело» – літературно-політична тижнева газета російської еміграції, виходила у Парижі в 1918–1934 рр. Редактор-видавець – Л. Бурцев.

⁴³ Йдеться про Д. І. Дорошенка.

⁴⁴ Йдеться про «Грамоту Гетьмана Всієї України» П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р., якою проголошувалася федерація з Росією та відставка другого гетьманського уряду. Головою третього уряду УД Гетьман призначив С. Гербеля, який опублікував «Декларацію нового кабінету», де висловив згоду на «відбудування єдиної Росії на федеративних основах з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності й національної самобутності».

⁴⁵ Йдеться про «Записку 10-ти міністрів», подану 17 (4) жовтня 1918 р. голові гетьманського уряду Ф. Лизогубу від міністрів М. Василенка, Г. Афанас'єва, О. Ржепецького, С. Гербеля та ін. У ній політики закликали уряд переорієнтуватися у своїй зовнішній політиці на єдність із Росією: допомогти останній у відродженні власної державності та у боротьбі з більшовиками. Текст документа див.: *Чикаленко Є. Щоденник. (1918–1919).* – К.: Темпора, 2011. – С. 180–182.

⁴⁶ ...як *charge d'affaires*. – тобто, довіреному у справах.

⁴⁷ *Драгомирецький Василь* – український дипломат; секретар посольства УНР у Болгарії.

⁴⁸ Після відставки Ф. Шульги 6 вересня 1919 р. та його від'їзду із Софії до Криму керуючим справами посольства УНР в Болгарії призначено В. Драгомирецького, якого звинувачували у «русофільській політиці». Зокрема, про це заявив віденський часопис «Воля», якому В. Драгомирецький відповів своїм листом так: «Я не перечу, що за увесь час дуже важкого тут становища я може де в чому помилявся, але я ніколи не дозволив би собі знизитись до нікчемної ролі зрадника тому ділу, якому свято взявся служити. В справах службових, а особливо дипломатичних, я керуюсь виключно тільки наказами мого уряду, законним представником якого рахую Директорією і її голову отамана Петлюру. [...] Я не стою в числі визначних українських діячів, я простий шеренговий, але я гадаю і в цьому я певен, що українську справу в Болгарії веду гідно і що від українського уряду, коли він придивиться до моєї роботи ближче, я не зустріну ніякого докору. Рахуйте мене чим хочете, але зрадником тому ділу, якому взявся служити, я ніколи не був і не буду» (Воля. – 1920. – Т. 2. – Ч. 9. – 17 червня. – С. 392). На початку 1921 р. відомості про недобросовісність В. Драгомирецького отримав від Ф. Шульги і С. Петлюра, який у липні 1921 р. звернувся до міністра закордонних справ А. Ніковського із проханням перевірити інформацію та прийняти остаточне рішення щодо можливості перебування В. Драгомирецького на посаді дипломатичного представника УНР у Болгарії (Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали / Упор. та передмова В. Михальчука. – К., 1996. – С. 55–56).

⁴⁹ *Плеве В'ячеслав Костянтинович* (1846–1904) – російський державний діяч, у 1902 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії, шеф окремого корпусу жандармів (1902–1904).

⁵⁰ *Штюрмер Борис Володимирович* (1848 –1917) – російський державний діяч. У 1916 р. (з 20 січня до 10 листопада) був Головою Ради міністрів Російської Імперії, одночасно, до 7 липня того ж року був міністром внутрішніх справ, а потім міністром іноземних справ.

⁵¹ *Бобринський Георгій Олександрович* (1863–1928) – російський військовий і державний діяч. У 1914–1916 рр. під час окупації Галичини та Буковини – тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини. Проводив відверту антиукраїнську політику. Ініціатор циркулярів про припинення діяльності громадських організацій та заходів, спрямованих на русифікацію краю.

⁵² Солунь – слов'янська назва грецького міста Салоніки, розташованого на півночі Греції. З нього походили слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій – «солунські брати».

⁵³ Йдеться про Ніш – місто в Сербії, адміністративний, торговий та військовий центр. Розташоване на південному сході від Белграда на р. Нішава. Нині у місті розташована резиденція Митрополита Сербської Православної Церкви.

⁵⁴ *Врангель Петро Миколайович* (1878–1928) – російський військовий і політичний діяч, один із провідників Білого руху, генерал-лейтенант. У квітні 1920 р. прибув у Крим, змінивши А. Денікіна на посаді Головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії. Після поразки емігрував у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців. У березні 1921 р. створив «Русский совет», у 1924 р. – «Русский общевоинский союз». З 1927 р. проживав у Бельгії, де й помер.

⁵⁵ *Ханенко Михайло Михайлович* – український землевласник. Учасник Хліборобського конгресу (1918). 29 квітня–14 грудня 1918 р. виконував обов'язки господаря гетьманської резиденції. Емігрував у Польщу. Провідний діяч «Союзу хліборобів України» у Польщі, голова його управи.

⁵⁶ *Леонтович Іван Миколайович* (1860–1920-ті роки) – український громадський діяч, юрист. Навчався у Київському та Московському університетах. У 1893–1896 рр. – член Полтавської земської управи; у 1895–1902 рр. очолював Лубенську повітову земську управу. 12 років обирався губернським гласним. У 1906–1911 рр. – представник Полтавського земства у Державній Раді. Після революції емігрував у Чехословаччину.

⁵⁷ Йдеться про Одеський літературно-артистичний клуб, що існував в Одесі у 1909–1920 рр. Фактично виник на основі літературно-артистичного товариства, закритого у 1905 р. Об'єднав професійних музикантів, артистів, художників. Змістом його діяльності було проведення літературно-мистецьких та музично-інструментальних вечорів. До клубу мали право вступати особи обох статей, крім учнів, студентів, військових нижчого рангу, всі члени поділялися на почесних і дійсних. Найвідомішими членами клубу були М. Багров, М. Ізмайлов, В. Малишевський, Ф. Миронович, О. Ціновський, К. Дерібас, І. Александровський та ін. У різний час розміщувався у будинках на вулицях: Садова, 18; Ланжеронівська, 28; Кондратенка, 14, 25 та ін.

⁵⁸ *Липа Іван Львович* (1865–1923) – український громадсько-політичний діяч, письменник, за фахом лікар. Навчався на медичному факультеті Харківського та Казанського університетів. Один із засновників Братства тарасівців (1892). У 1902–1918 рр. жив в Одесі, де займався лікарською практикою. Організував видавництво «Одеська літературна спілка», з 1905 р. видавав альманах «Багаття», активно публікувався в українських часописах «Діло», «Народ», «Правда», «Буковина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата» й ін. Тісно співпрацював з одеською «Просвітою» і Одеським літературним товариством. У 1917 р. призначений українським комісаром Одеси. З 1919 р. належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до складу її ЦК.

⁵⁹ «Хліборобська Україна» – неперіодичний друкований орган Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Видавався у Відні у 1920–1925 рр. під редакцією В. Липинського. У ньому опубліковано твори В. Липинського («Листи до братів-хліборобів», «Покликання «варягів» чи організація хліборобів»), статті Д. Дорошенка, М. Кочубея, Д. Оляничина, О. Скорописа-Йолтуховського, М. Тимофієва, С. Томашівського та ін.

⁶⁰ *Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович* (1882–1931) – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. В часи Гетьманату – посол Української Держави в Австро-Угорщині.

⁶¹ Йдеться про *Варуна-Секрета Сергія Тимофійовича* – державного діяча, поміщика. До революції був головою Херсонської губернської земської управи, членом Державної Думи. За Гетьманату – товаришем міністра внутрішніх справ.

⁶² Йдеться про представників відомого дворянського роду *Ігнат'євих*. Микола Павлович Ігнат'єв – російський генерал та дипломат, посол у Константинополі, міністр внутрішніх справ Російської імперії (1881–1882). Син Миколи Ігнат'єва – Володимир загинув у 26-річному віці у Цусімській битві; сини Павло та Олексій були київськими губернаторами. Павло був останнім міністром освіти за правління Миколи II. Його внук – Георгій Павлович (Джордж) Ігнат'єв став канадським дипломатом, а його правнук Майкл Ігнат'єв – канадським політиком.

⁶³ *Волошин (Волошинов) Олександр Федорович* (1855–1933) – український громадський і земський діяч. Член київської Старої Громади, ТУП, київського товариства «Прогрес», голова його видавничого фонду. Один із засновників УЦР, участі у роботі якої фактично не брав, зважаючи на обраний нею радикальний соціалістичний курс.

⁶⁴ *Садик Юлія Миколаївна* (1888–1928) – дружина Є. Чикаленка (з 1909 р., у громадянському шлюбі), після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії; у 1920 р. емігрувала за кордон.

⁶⁵ *Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна* (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася у Великобританії. У 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет Единбурзького університету. Свої переклади публікувала в «Раді» та ЛНВ. Після революції працювала педагогом, у 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії. Одна із ініціаторів заснування Української жіночої національної ради (Кам'янець-Подільський, 1920 р.) та «Союзу українок» (США, 1925 р.), учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-і рр. співпрацювала з ЛНВ, де опублікувала спогади про батька та низку перекладів художніх творів. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), де віднайшла один з двох відомих першодруків Ю. Дрогобича.

⁶⁶ *Чикаленко (Скоропис-Йолтуховська) Вікторія Євгенівна* (1887–1964) – українська громадська діячка, перекладач, дочка Є. Чикаленка, дружина О. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила Міланську академію мистецтв. Проживала в еміграції у Німеччині разом із чоловіком та сином. Переклала на російську та німецьку мови низку творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, підготувала серію казок для дітей з природознавства.

⁶⁷ *Чикаленко Марія Вікторівна* (1863?–1933) – українська громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої Громади, дружина Є. Чикаленка. У 1920-ті рр. працювала вчителькою німецької мови у с. Кононівка. Останні роки життя прожила в Києві разом із родиною сина Івана.

⁶⁸ Йдеться про с. Кононівку – тоді Пирятинського повіту Полтавської губернії, нині – Драбівського району Черкаської області. У 1899 р. там Є. Чикаленко купив маєток із землею у дочки В. Лукашевича. У Кононівці гостювали відомі українські митці та громадські діячі – М. Коцюбинський, С. Єфремов, П. Стебницький, М. Лисенко та ін.

⁶⁹ *Карагеорґієвичі* – князівська (в 1808–1813, 1842–1858), королівська династія (у 1903–1918) в Сербії, у 1918–1929 рр. – у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, у 1929–1945 (фактично до 1941 року) – в Югославії. Династію заснував Карагеорґій. 29 листопада 1945 р. Установчі збори Югославії, проголосивши країну республікою, ліквідували монархію.

⁷⁰ *Вишиваний Василь* (Габсбург-Льотрінген Вільгельм) (1895–1948) – австрійський архикнязь, племінник Карла I, останнього імператора Австро-Угорщини. Послідовний прихильник українського національного відродження. У роки I світової війни тісно співпрацював з галицьким політичним проводом. У 1918 р. очолив австрійську армійську групу в Україні, до якої увійшов патронований ним легіон УСС. Висувався як кандидат на голову Української держави. У 1919 р. отримав звання полковника Армії УНР і був

призначений начальником відділу закордонних зв'язків головного управління Генерального Штабу. У 1921 р. очолив Тимчасову управу Українського національного вільнокозацького товариства. Підтримував контакти із П. Скоропадським, В. Липинським. У роки II світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким Рухом Опору. У серпні 1947 р. захоплений радянськими спецслужбами у Відні і засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер 18 серпня 1948 . у лікарні Лук'янівської в'язниці (Київ).

⁷¹ *Мушкет Степан Осипович* (1856–?) – учасник революційного руху 1880-х рр. За поширення прокламаційної літератури був заарештований та відправлений жити під наглядом поліції у рідне село Денисовку на Полтавщині, де займався землеробством.

⁷² Йдеться про відому політологічну працю В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», що вперше була опублікована у друкованому органі УСХД – журналі «Хліборобська Україна» (1920–1925). Окремим виданням вийшла у 1926 р. у Відні. Перевидана видавництвом «Булава» у Нью-Йорку в 1954 р. Наукове видання здійснене у Києві у 1995 р. заходами Інституту східноєвропейських досліджень НАН України та Східноєвропейського дослідного інституту ім В. Липинського у Філадельфії (США).

⁷³ Йдеться про працю відомого ідеолога російського народництва *Кабліца Й.* (Юзова Й.) «Интеллигенция и народ в общественной жизни России» (СПб, 1886).

⁷⁴ *Мацієвич Кость Адріянович* (1873–1942) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, вчений-агроном. Займав посаду товариша міністра земельних справ УНР, працював над проектом земельної реформи в Україні. У 1919 р. – міністр закордонних справ у кабінеті С. Остапенка, у 1919–1923 рр. – голова дипломатичної місії УНР в Румунії, з 1923 р. проживав у Чехословаччині.

⁷⁵ *Парацук Михайло Іванович* (1878–1963) – український громадський діяч, скульптор. Навчався у Краківській та Віденській академіях мистецтв. Активний член Союзу визволення України у роки I світової війни. У 1920–1921 рр. – секретар, голова Дипломатичної місії УНР в Естонії, згодом дипломатичний представник УНР у Литві. З 1921 р. жив у Болгарії. Керівник низки українських емігрантських організацій. Автор численних архітектурних споруд і скульптур. Мав болгарські державні нагороди.

⁷⁶ *Лукашевич Євмен Кирилович* (1871–1929) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор, лікар за фахом. Навчався в українських гімназіях Тернополя та Львова. Брав активну участь в учнівських українських гуртках. Після революції – співорганізатор Головної санітарної управи, Українського Червоного Хреста, Першого лікарського українського з'їзду. Редактор першого часопису українських лікарів – «Українські медичні вісти». У кінці 1918 р. призначений послом у Швейцарію. З 1920 р. – товариш міністра закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. У 1920 р. переїхав до Тарнова, де виконував обов'язки міністра здоров'я, працював над проектами боротьби з епідеміями в Україні. З 1921 р. на власні кошти видавав щоденну газету «Українська трибуна». З 1922 р. займався приватною лікарською практикою у Варшаві. Дійсний член НТШ у Львові, лікарських товариств у Києві, Львові, Празі.

⁷⁷ Йдеться про гімназію у сербському м. Крушевац. У середні віки було столицею Сербії. До 1833 р. перебувало під владою Османської імперії. Ця гімназія – один із найбільш популярних навчальних закладів у Сербії. Серед її випускників – письменник М. Булатович, учений О. Младенович, патріарх Сербської православної церкви Герман та ін.